

Д. І. БЛІФЕЛЬД

З ПРИВОДУ ТЛУМАЧЕННЯ СВДЧЕНЬ ПРО АНТІВ ПСЕВДО-МАВРІКІЯ

Серед творів візантійських авторів, що згадують антів, в яких вбачають східних слов'ян або їх частину, дуже важливе значення має «Стратегікон» невідомого автора — Псевдо-Маврикія, чи не найбільш багатий на відомості про антів твір.

Проте уявлення про антське суспільство і концепція так званого «антського періоду східних слов'ян», що дістали значне поширення останнім часом, як про суспільство, яке «знало уже політичну владу князів та бояр», утворило політичне «об'єднання державного типу» і «мало в своєму розпорядженні власну, досить сильну і організовану армію», знало «розвинуте рабовласництво та работоргівлю»¹, не погоджуються з даними Псевдо-Маврикія. В світлі даних Псевдо-Маврикія анти виступають, за виразом щойно цитованого автора, як «суспільство з типовими рисами родового ладу», де немає ще політичної влади і дуже слабо розвинуте рабовласництво².

Таким чином, постала необхідність або відмовитись від цих уявлень про антське суспільство чи, принаймні, внести корективи відповідно до свідчень Псевдо-Маврикія, або ж зовсім відкинути ці свідчення. Деякі дослідники вибрали саме останнє. З обґрунтуванням цього вибору виступив кілька років тому М. Ю. Брайчевський, присвятивши цьому питанню спеціальну статтю «Об «антах» Псевдо-Маврикія», уривки з якої ми наводили вище. В цій статті автор зробив спробу виключити «Стратегікон» з кола джерел історії антів, а всі його відомості про них віднести лише до одного східнослов'янського племені — сіверян.

Стаття М. Ю. Брайчевського, яка, на думку редакції «Советской этнографии», «містила в собі низку спірних положень», була опублікована в порядку обговорення майже 10 років тому. Але відгукнувся на неї лише В. В. Мавродін, палко підтримавши положення М. Ю. Брайчевського, не наводячи, проте, на їх користь будь-яких серйозних аргументів. На цьому обговорення питання закінчилось, і «вирок», винесений «Стратегікону», як джерелу історії антів, залишився в силі.

Але «вирок» цей не обґрунтований і його необхідно скасувати. Перш за все кілька слів про методичу дослідження. М. Ю. Брайчевський запевняє, що «при уважному читанні «Стратегікона» виявляється, що наведені в цьому творі відомості, які стосуються антів, в корені розходяться, а в ряді випадків прямо суперечать відомостям із творів письменників IV—VII ст. н. е.—Прокопія Кесарійського, Агафія Мірі-

¹ М. Ю. Брайчевский, Об «антах» Псевдо-Маврикія, «Советская этнография», 1952, № 2, стор. 21—22.

² Там же.

нейського, Іордана, Менандра Протіктора, Феофілакта Сімокатти, Іоанна Ефеського та ін. Ці розходження стосуються питань соціальної організації антського суспільства, антського військового мистецтва та способу життя антів³.

Цей обширний список авторів, що закінчується багатозначним «та інші», за яким в дійсності нічого не стоїть, створює лише видимість великої кількості джерел, що ніби суперечать відомостям Псевдо-Маврикія.

Основна маса творів, названих автором, являє собою літературні твори різного характеру, в яких знаходяться відомості, іноді дуже коротенькі, про події або окремі епізоди слов'яно-візантійських воєн. Про самих слов'ян, в тому числі і антів, їх побут, уклад життя, суспільний лад тощо в більшості випадків ніяких відомостей немає, або вони надто скупі.

Деяким винятком щодо цього є твір Прокопія Кесарійського, в якому, крім опису ходу військової боротьби Візантії з слов'янами та антами, подана коротка, але цікава загальна характеристика цих племен. Саме з цими даними Прокопія ми і повинні насамперед порівняти відомості Псевдо-Маврикія. Але при цьому необхідно пам'ятати, що Псевдо-Маврикія і Прокопій, як і інші автори, писали, зрозуміло, не за одним планом і, звичайно, не завжди відбивали одні й ті ж явища. Так, наприклад, майже третина тексту Прокопія про слов'ян та антів відведена опису їх релігійних вірувань, про які Псевдо-Маврикія майже нічого не говорить. І навпаки, низка явищ, описаних Псевдо-Маврикієм, в тому числі і такі як господарство та використання рабської праці, зовсім не відзначені Прокопієм. Проте такі відмінності в текстах лише доповнюють одне одного, і їх не можна розглядати як різнобіжності, тим більше, протиріччя. Про це можна говорити лише в тому разі, коли різні джерела по-різному характеризують одні і ті ж явища.

І ще одне. Замість того щоб порівнювати безпосередньо відомості Псевдо-Маврикія і інших авторів відносно тих чи інших явищ життя антів, М. Ю. Брайчевський здебільшого вважає за краще оперувати власним тлумаченням цих відомостей. Але тут ми уже маємо справу не з порівнянням джерел, а з їх інтерпретацією. Такий прийом нам не здається науково правомірним, бо він не гарантує від привнесення суб'єктивізму вже в сам об'єкт дослідження. Суворо кажучи, таке зіставлення не може з'ясувати співвідношення даних Псевдо-Маврикія і відповідних даних інших джерел, а лише дає співвідношення інтерпретації цих даних М. Ю. Брайчевським. По суті все зводиться до того, що відомості Псевдо-Маврикія не відповідають уявленню названого дослідника про антське суспільство, що, зрозуміло, не може служити вихідним пунктом джерелознавчої критики або критерієм правдивості того чи іншого джерела.

Те ж саме слід сказати і про співвідношення даних Псевдо-Маврикія та археологічних пам'яток, де взагалі немає уже конкретних зіставлень і все зводиться до інтерпретації матеріалу в цілому. Суть тут полягає в тому, що нібито більш архаїчне суспільство антів Псевдо-Маврикія відповідає більш архаїчним слов'янським пам'яткам Лівобережжя. Але, як з'ясувалось, археологічні пам'ятки Правобережжя другої половини I тисячоліття н. е. мало чим відрізняються від синхронних пам'яток Лівобережжя і в соціально-економічному і в культурному відношенні. Слов'янські племена цих двох районів нічим не поступались одне перед одним.

В плані наших заміток ми не можемо зараз розглядати питання про суть антського суспільства та уявлення про нього того чи іншого

³ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 21.

дослідника. Наше завдання полягає в даному разі в тому, щоб, абстрагуючись від готових тлумачень про антів, виявити шляхом зіставлення самих джерел відповідності та розбіжності даних Псевдо-Маврикія та інших авторів про ті чи інші явища суспільного життя антів і таким чином з'ясувати правомірність реконструкції антського суспільства всупереч свідченням Псевдо-Маврикія.

* *
*

Свою характеристику антів Псевдо-Маврикії починає з констатації визначного факту, висловленого в простій та лаконічній фразі: «Племена слов'ян та антів подібні за своїм способом життя»⁴. І в дальшому він характеризує їх вже разом. Те ж саме знаходимо ми і у Прокопія. Він теж відмічає, що у слов'ян та антів «все життя та узаконення однакові»⁵. Збіг свідчень обох авторів тут повний. Це має виключне важливе значення. Якщо припустити, що анти Псевдо-Маврикія щось інше, ніж анти Прокопія (сіверяни), то доведеться визнати, що його слов'яни в тій же мірі відмінні від слов'ян Прокопія (теж сіверян), тобто доведеться визнати наявність двох, так би мовити, різновидностей антів і таких же двох паралельних їм різновидностей слов'ян. Штучність та неймовірність такого припущення цілком очевидна, але логічно воно неминуче, якщо визнати, що обидва автори говорять про одних і тих же антів та слов'ян.

Спробуємо зіставити відомості Псевдо-Маврикія та інших джерел, які відносяться до характеристики побуту антів. За даними Псевдо-Маврикія, анти «селяться в лісах, коло нелегкопрохідних річок, боліт та озер, утворюють в своїх житлах багато виходів, внаслідок небезпек, які з ними, що і природно, трапляються. Необхідні для них речі вони заривають в тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють та ведуть життя бродяче»⁶. Йордан пише, що «замість городів у них (склавів.— Д. Б.) болота та ліси»⁷. Прокопій повідомляє, що анти та слов'яни «живуть в жалюгідних хатинах на великій відстані один від одного, і всі вони часто міняють місце проживання» і що «в старовину обидва ці племені називали спорами (розпорощеними) тому, що вони жили, займаючи країну «спораден», «розпорощено», окремими селищами»⁸.

Як бачимо, дані Псевдо-Маврикія про характер поселення слов'ян та антів цілком відповідають даним Йордана. Останній, правда, лише пише про склавівів, але анти за способом життя, як відзначають джерела, цілком подібні до них. У повідомленні Прокопія ми не знаходимо прямих вказівок на поселення слов'ян та антів в лісових та болотистих або взагалі труднодоступних місцях. Проте його вказівки на те, що слов'яни та анти жили «розпорощеними», окремими селищами скоріше свідчать про те, що мова йде не про широку та відкриту місцевість. Окремо слід відзначити вказівку Прокопія на часту зміну антами місця проживання. Ця риса в утрированому, щоправда, вигляді відзначена в зауваженні Псевдо-Маврикія про «бродяче життя» антів. Отже, дані Псевдо-Маврикія про поселення антів цілком погоджуються з відомостями Йордана і не виявляють серйозних розходжень, а тим більше прямих протиріч, з даними Прокопія.

Характеристика жител антів дана обома авторами лаконічно і дуже невиразно. Прокопій називає їх просто «жалюгідними хатинами»,

⁴ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1, стор. 253. Далі даємо тільки ВДИ.

⁵ Прокопій из Кесарии, Война с готами, М., 1950, стор. 297.

⁶ ВДИ, стор. 253.

⁷ Йордан, О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 72.

⁸ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297—298.

Псевдо-Маврикій відмічає лише наявність в них багатьох виходів. Цю вказівку Псевдо-Маврикія звичайно зіставляють в радянській літературі з житлами Боршевського городища, які, на думку його дослідників, були між собою поєднані критими переходами. На цій підставі всі пам'ятки роменського та боршевського типу зараховувались до антських. Як з'ясувалось, факти, що спостерігалися на Боршевському городищі, дослідники не зрозуміли і тлумачили неправильно. Ніякого з'єднання жител як на Боршевському, так і роменських городищах в дійсності взагалі не було⁹. Таким чином, головний аргумент на користь того, що анти Псевдо-Маврикія були носіями роменської культури, відпадає. В. В. Мавродін, правда, не поступається і гадає, що у житлі Псевдо-Маврикія «слід вбачати городище роменсько-боршевського типу, яке має дійсно «багато виходів»¹⁰. Звідкіля взята ця риса роменсько-боршевських городищ, мені не відомо. В археологічних публікаціях таких відомостей немає. Але найважливіше те, що роменські городища взагалі датуються VIII—X ст.¹¹, тобто з'явилися, в крайньому разі, двома століттями пізніше «Стратегікона» і ніяк не можуть фігурувати в останньому. Одним словом, припущення В. В. Мавродіна не врятує справу і не дає підстави вважати антив Псевдо-Маврикія, на відміну від антив інших джерел, носіями роменської культури.

Спинимось ще на деяких рисах побуту та звичаях антив, що привернули до себе увагу Псевдо-Маврикія. Псевдо-Маврикій пише, що анти «витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестатки в їжі»¹². Прокопій повідомляє, що «спосіб життя у них, як у массагетів, грубий, без усіляких вигод, завжди вони покриті грязюкою», що, вступаючи в бій, «деякі (з них.— Д. Б.) не носять ні сорочок (хитонів), ні плащів, а одні тільки штани»¹³. Обидва ці повідомлення, правда, не ідентичні, але дуже близькі і не тільки не суперечать, а цілком погоджуються одне з одним.

Псевдо-Маврикій повідомляє, що «до прибулих іноземців вони (слов'яни та анти.— Д. Б.) ставляться ласкаво та виявляють ознаки своєї прихильності, охороняють їх, а коли іноземцю завдають шкоду, то той, що приймав його раніше, вважає своїм обов'язком відомстити за чужоземця»¹⁴. Ця риса побуту перекликається і в якійсь мірі навіть погоджується з відзивом Прокопія про те, що «по суті вони (слов'яни і анти.— Д. Б.) не погані і зовсім не злі люди»¹⁵.

Очевидно, на підставі наведеного повідомлення, М. Ю. Брайчевський твердить, що у антив Псевдо-Маврикія «ще дуже розвинута родова помста», що є характерним «для розвинутої родової організації»¹⁶ і що не відповідає, як він гадає, рівню розвитку антського суспільства. Але, як відомо, з цим інститутом родового ладу ми зустрічаємось у східних слов'ян в значно більш пізній час, в період Київської Русі. Таким чином, наявність родової помсти у антив середини I тисячоліття н. е. цілком закономірна, незважаючи на те, що іншими візантійськими авторами це явище у них не зафіксовано.

Псевдо-Маврикій повідомляє, що скромність їх (антських.— Д. Б.) жінок перевищує всіляку людську природу, так що більшість їх вва-

⁹ Про це докладно див. И. И. Ляпушкин, О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв., КСИИМК, в. 68, 1957, стор. 3—13.

¹⁰ В. В. Мавродин, К вопросу об «антах» Псевдо-Маврикия, «Советская этнография», 1954, № 2, стор. 39. (Підкреслено мною.— Д. Б.).

¹¹ И. И. Ляпушкин, Про датування городищ роменсько-боршевської культури, Радянська археологія, IX, 1947, стор. 121—136.

¹² ВДИ, стор. 253.

¹³ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 227.

¹⁴ ВДИ, стор. 253.

¹⁵ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297.

¹⁶ М. Ю. Брайчевский, вказ. праця, стор. 22.

жають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя»¹⁷.

М. Ю. Брайчевський досить детально спиняється на цьому повідомленні. Відзначаючи, що в творах інших візантійських письменників «не зустрічається і натяку на цей звичай»¹⁸, він вказує, з одного боку, на відсутність парних поховань в могильниках черняхівської культури як і в курганних могильниках на території її поширення в більш пізній час, а з другого боку, — на наявність парних поховань у волинцівському могильнику ранньо-роменського часу (VII—VIII ст.), як і в могильниках більш пізнього часу на території розповсюдження роменської культури. З цього він робить висновок, що «дана риса зайвий раз підкреслює відповідність відомостей, переданих Псевдо-Маврикієм про антів, характеру культури городищ роменського типу»¹⁹. Це твердження М. Ю. Брайчевського також не обґрунтоване. Відсутність цієї риси поховального обряду антів у інших візантійських авторів сама по собі значення не має, оскільки вони взагалі поховальних обрядів не торкаються. Відсутність парних поховань в могильниках черняхівської культури також не вирішує справу, оскільки належність до антів візантійських джерел саме цих пам'яток — питання далеко ще не вирішене.

Звичай супроводження поховання чоловіка убитою жінкою, головним чином у вигляді різного роду пережитків, зафіксований, як відомо, у слов'ян, в тому числі і східних, багатьма джерелами більш пізнього часу, зокрема візантійським автором X ст. Львом Діавоном та рядом східних авторів того ж часу. Цей поховальний обряд зафіксований археологічними пам'ятками у вигляді парних поховань — поховання чоловіка та жінки. Поховання чоловіка в супроводі жінки — один з різновидів так званих дружинних поховань, що зустрічаються в тих могильниках, де маються поховання цього типу, в тому числі і на території лісостепового Правобережжя. Так, парні поховання виявлені серед дружинних поховань древнього Києва²⁰ та Пліснеска²¹. Про поховання більш раннього часу — VII—VIII ст. — типу волинцівського могильника говорити не доводиться, оскільки могильники цього часу ще, по суті, зовсім невідомі.

Таким чином, спроба М. Ю. Брайчевського прив'язати вказаний тип парних поховань, а разом з ним і відповідне свідчення Псевдо-Маврикія до території поширення роменської культури не обґрунтована. Зазначене повідомлення Псевдо-Маврикія цілком укладається в загальне коло історичних джерел з цього питання. Воно найбільш раннє з них і не суперечить відомостям інших візантійських джерел.

Отже, все вищезазначене дозволяє прийти до висновку, що за даними про спосіб життя та цілий ряд явищ, які визначають в певній мірі етнографічне обличчя антів, повідомлення Псевдо-Маврикія або цілком погоджуються з повідомленнями інших візантійських джерел, або не мають у них аналогій в зв'язку з відсутністю в цих джерелах відомостей про відповідні сторони побуту, що не можна розглядати як розходження та протиріччя між Псевдо-Маврикієм та іншими авторами.

* * *

Так стоїть справа і з повідомленнями Псевдо-Маврикія про суспільні відносини антів.

¹⁷ ВДИ, стор. 253.

¹⁸ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 31.

¹⁹ Там же, стор. 32.

²⁰ М. К. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 108—109, 127—182, 185—187.

²¹ О. Ратич, Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957, стор. 26.

Розглянемо насамперед відомості про рабовласництво.

М. Ю. Брайчевський твердить, що у антів Псевдо-Маврикія дуже слабо розвинуто рабовласництво, тому що вони «охоче відпускають полонених на війні за викуп», тоді як, нібито за даними інших авторів, «у антів було розвинуто рабовласництво та проводилась работоргівля всередині самого суспільства»²². Тут що не фраза, то помилка або натяжка і все разом не витримує ніякої критики.

Повідомлення Псевдо-Маврикія про рабство у антів досить багатогранне. Він сповіщає, що антів «ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні... Тих, що знаходяться у них в полоні, вони не держать в рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а, обмежуючи (строк рабства) визначеним часом, пропонують їм на вибір: або, якщо вони бажають, за певний викуп повернутися до себе, або залишитися там (де вони знаходяться) в стані вільних і друзів»²³.

Надзвичайне здивування викликає той факт, що з цієї досить багатогранної характеристики рабства у антів, даної Псевдо-Маврикієм, М. Ю. Брайчевський відзначив і, по суті, абсолютизував лише одну, найменш важливу деталь — відпуск полонених за викуп, виклавши її до того ж велими неточно, а також опустив вказівку джерела про те, що полонені відпускаються за викуп лише після закінчення якогось визначеного строку рабства. І найголовніше: в цьому повідомленні про відпуск полонених за викуп він угледів один з доказів того, що, на відміну від інших, автор «Стратегікона» під ім'ям антів малює суспільство з типовими рисами родового ладу²⁴, хоча він, безумовно, добре знає, що відпуск полонених за викуп — явище, власне кажучи, звичайне, широко відоме, з яким ми зустрічаємося навіть в епоху Київської Русі, як про це свідчать договори Русі з Візантією від 911 та 944 рр.²⁵

Все це тим більш дивно, що в ряді своїх робіт М. Ю. Брайчевський, категорично заперечуючи іншим дослідникам, твердить, що слова Псевдо-Маврикія не можна розглядати як свідчення того, що «полонені могли ставати рівноправними членами родової організації» антів, а треба розглядати як доказ того, що «полонені у антів переходять з рабського стану в якусь іншу форму особистої залежності», що «дає підставу гадати, що уже в середині I тисячоліття н. е. у східних слов'ян існували деякі зародки феодальних відносин»²⁶. Прямо-таки не вірилося, що такі протилежні твердження висловлені на підставі не тільки одного і того ж джерела, а навіть однієї і тієї ж фрази.

В творах візантійських авторів немає відомостей про работоргівлю всередині суспільства, як запевняє М. Ю. Брайчевський. Очевидно, він має тут на увазі один епізод з відомого оповідання Прокопія про Хільбудія, а саме операцію, внаслідок якої полонений Хільбудій переходить від скловена до анта. Але таке тлумачення цієї операції цілком довільне. Насамперед, операція відбувається між антом і склавром, між представниками двох різних суспільств, які знаходились недавно в стані війни, внаслідок чого ант Хільбудій і опинився у полоні у склаврона. Але цю операцію взагалі не можна розглядати як акт купівлі-продажу. Для хазяїна Хільбудія це, безперечно, був звичайний акт відпуску полоненого за викуп. А для анта це зовсім виключний випадок, зумовлений особливим, зовсім незвичайним авантюричним заду-

²² М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 22.

²³ ВДИ, стор. 253.

²⁴ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 22.

²⁵ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 28, 37.

²⁶ М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 37—38; його ж, Основные вопросы археологического изучения антов, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 73.

мом, і його не можна розглядати як прояв інституту работоргівлі. Цей епізод слід розглядати просто як конкретний випадок відпуску військовополоненого за викуп. Саме так розглядає це Прокопій, який говорить, що римлянин, який придумав цю авантюру, запропонував «в и куп и ти (підкреслено мною.— Д. Б.) Хільбудія та доставити його в землю римлян»²⁷. Таким чином, розглянуте свідчення Прокопія не може служити доказом наявності работоргівлі всередині антського суспільства.

Свідчення Псевдо-Маврикія є головним та виключно важливим джерелом вивчення рабства у слов'ян середини I тисячоліття. І воно цілком погоджується з повідомленням інших візантійських авторів. Повідомлення Псевдо-Маврикія про те, що анти не знають поневолення своїх членів суспільства, конкретно виявляється у випадку з Хільбудієм. Як розповідає Прокопій, куплений антом Хільбудій заявив, що оскільки він сам теж ант, то «прийшовши в рідні землі, він в дальнішому, згідно з законом, буде вже вільним»²⁸. Як бачимо, в найважливішому, для характеристики соціальних відносин в антському суспільстві повідомлення Псевдо-Маврикія та Прокопія цілком збігаються.

За даними Псевдо-Маврикія, єдиним джерелом рабства у антив являється захоплення полонених. І це також цілком погоджується з даними інших авторів, які повідомляють про угон в рабство слов'янськими та антськими воїнами тисячних натовпів людей. Про дальшу долю цих людей, про характер рабства, в яке вони потрапляли, ці джерела нічого не говорять і, отже, протиставити їх Псевдо-Маврикію в даному разі не можна. Більше того, немає рішуче ніяких підстав заперечувати можливість використання всіх цих полонених саме так, як це описано Псевдо-Маврикієм, тим більше що він якраз і говорить про «тих, що знаходяться у них (слов'ян та антив.— Д. Б.) в полоні». Тут, отже, джерела не суперечать одне одному, а навпаки, по суті, доповнюють одне другого. Таким чином, повідомлення Псевдо-Маврикія про рабство у антив не тільки не розходяться з повідомленнями інших візантійських авторів, а цілком з ними погоджуються і в основному прямо збігаються.

За твердженням М. Ю. Брайчевського, відомості Псевдо-Маврикія розходяться з іншими джерелами і у відношенні суспільного устрою антив. Псевдо-Маврикії, пише він, «говорить про відсутність у антив всякої політичної влади, він твердить, що у антського суспільства не було «голови», тобто якогось верховного правителя», тоді як «в творах Прокопія та інших авторів міститься багато відомостей про антських князів, королів (рексів) та вельмож взагалі, що володіють політичною владою..., «яка, можна припустити..., була вже спадковою»²⁹.

Але тут ми знову ж таки маємо справу не з джерелами, а з їх підміною, певним трактуванням, яке впливає не з самих джерел, а з певної історичної концепції.

Звернемось до фактів. Псевдо-Маврикії не дає спеціальної характеристики суспільного устрою антив, але деякі його зауваження в зв'язку з військовою справою торкаються саме цього питання. «Не маючи над собою глави,— читаємо у «Стратегіконі»,— та ворогуючи один з одним, вони (анти.— Д. Б.) не визнають військового строю... Оскільки між ними немає єдності, то вони не збираються разом, а якщо і збираються, то прийняте ними рішення зараз же порушують другі, тому що вони ворожі один одному і при цьому ніхто не хоче поступитися другому... Якщо серед них багато вожаків і немає між ними згоди, не-

²⁷ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 296.

²⁸ Там же.

²⁹ М. Ю. Брайчевский, Об антах Псевдо-Маврикия..., стор. 22—24.

погано деяких з них притягти на свій бік., щоб не всі прониклись (до нас) ворожнечею або не стали під владу одного вождя»³⁰.

Ми навели повністю всі ті місця «Стратегікона», які мають відношення до питання, що нас цікавить.

В цих відомостях ми знаходимо деякі риси суспільного устрою антів, а саме: 1) вони не мають «над собою глави»; 2) мають багато вождів; 3) іноді, при певних умовах, можуть «стати під владу одного вождя»; 4) між ними немає згоди, і вони живуть у розбратах та ворожнечі.

Чи сумісні всі ці риси з даними інших джерел про суспільний лад антів, чи знаходяться в протиріччі з ними? Почнемо з Прокопія, свідчення якого в даному випадку особливо цінне, тому що він єдиний з древніх авторів, який залишив нам хоч і дуже коротку, але змістовну характеристику суспільного ладу слов'ян та антів. «Ці племена слов'ян та антів, — пише Прокопій, — не керуються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою загальною»³¹.

На думку М. Ю. Браїчевського, «зміст повідомлення Прокопія зводиться до того, що у антів (як і у споріднених їм склавинів) органом політичної влади були народні збори», які «можна розглядати як пережиток родового ладу», що «аж ніяк не виключає наявності одночасно влади князів та вельмож»³². Немає, здається, потреби доводити, що всі ці міркування мають дуже мало спільного з наведеними словами Прокопія, які цілком ясно свідчать про відсутність у антів особистої влади, що цілком збігається з даними Псевдо-Маврикія. До цього слід додати, що взагалі у творах Прокопія немає жодного слова про антських «князів», «королів», «вельмож», про яких би то не було «володарів політичної влади», як це твердить М. Ю. Браїчевський. Посилання в даному разі на Прокопія — дивне і прикре непорозуміння.

Повідомленню Псевдо-Маврикія про суспільний лад антів протиставляється також повідомлення Іордана «про антського» «короля Божа», який був розп'ятий «разом зі своїми синами та 70 найголовнішими вельможами», що здійснювали, «в чому не може бути ніякого сумніву (підкреслене мною. — Д. Б.), політичну владу». Такий категоричний висновок робиться лише на тій підставі, що «Вінітар прагнув обезглавити антське суспільство, щоб позбавити антів здатності до опору»³³. Таке бажання у Вінітара, певна річ, припустити можна, але, виходячи з цього припущення, судити про розп'ятого ним представників антів більш, ніж ризиковано. Логічного зв'язку тут прямо-таки немає ніякого. В самому джерелі підстави для такого висновку ми не знаходимо. Іордан повідомляє, що Вінітар після перемоги над антами «розп'яв короля їх Божа з синами його та 70 старійшинами для налякання, щоб трупи повішених, як жахливий приклад, подвоювали жах підкорених»³⁴. Ось все, що ми знаємо про Божа та його «вельмож». Судити про їх соціальну природу і суть ми не можемо.

Як би там не було, немає ніяких перешкод вбачати в старійшинах, «вельможах» Іордана саме тих «багатьох вождів» Псевдо-Маврикія, які «пройнялись ворожнечею» до готів і для боротьби з ними стали, як він говорить, «під владу одного вождя», в даному разі Божа. Епізод, який розповів Іордан, можна, отже, розглядати як конкретний випадок здійснення можливості, відзначеної Псевдо-Маврикієм.

Те ж саме слід сказати і про «антських володарів», згадуваних Менандром. Чим вони, справді, відрізняються від антських «вождів».

³⁰ ВДИ, стор. 254—255.

³¹ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297.

³² М. Ю. Браїчевський, вказ. праця, стор. 22—23.

³³ Там же.

³⁴ Іордан, вказ. праця, стор. 115.

згадуваних Псевдо-Маврикієм? Про тих і других ми, власне, так мало знаємо, що протиставлення їх ні на чому не ґрунтується. Правда, посилаються ще на повідомлення Менандра про родинні зв'язки антського посланника «Мезаміра — сина Ідарізова, брата Келагастова»³⁵, яке розглядають як вказівку на династичні зв'язки, як підставу припускати, що влада їх («князів та вельмож». — Д. Б.) була в той час вже спадковою»³⁶. На підставі цього дійсно цікавого повідомлення можна говорити тільки про виділення в антському суспільстві знатних родин або родів, але не більше. Це не суперечить даним Псевдо-Маврикія.

Як на конкретного володаря політичної влади у антив вказують на Мусокія, якого М. Ю. Брайчевський ставить особливо високо, вважаючи його главою «політичного об'єднання» східних слов'ян і навіть родоначальником якоїсь князівської династії епохи Київської Русі³⁷. Картина намальована, прямо скажемо, дуже широкими мазками, але явно мало погоджена з джерелами. Очевидно, найважливішою підставою говорити про політичну владу Мусокія служить те, що у Мусокія начебто «за прямим свідченням Феофілакта, було багато підданих»³⁸. Свідчення джерела передано тут досить неточно. Ось що ми читаємо у Феофілакта Симокатти: «Він (тобто один із взятих у полон розвідників, гепід за походженням, що передався візантієм. — Д. Б.) сказав, що полонені являються підданими Мусокія, якого варвари на своїй мові називають «рексом» («вождем»)»³⁹, за іншим перекладом — «царем»⁴⁰.

Як бачимо, в джерелі підданими Мусокія названі тільки полонені розвідники, що, зрозуміло, не визначає кількість підданих, і тому заяву М. Ю. Брайчевського про те, що у Мусокія «було багато підданих», треба віднести до числа вільностей, що можуть вводити в оману недосвідченого читача. Далі, ми не маємо тут «прямого свідчення Феофілакта», як це підкреслює названий автор, а лише слова зрадника-гепіда (зацікавленого, природно, в тому, щоб піднести роль зраджуваного ним Мусокія), які особливо довір'я не заслуговують. І той факт, що йому доводиться пояснювати, хто такий Мусокій, свідчить про те, що останній не був якимось «верховним правителем» антив, якого візантіїці, певно, знали б. Найімовірніше, це був просто вождь одного або декількох об'єднаних антських племен. Всі обставини, в зв'язку з якими згадується Мусокій, говорять саме на користь цього. Нагадаємо хоча б, що поряд з Мусокієм згадується другий такий же вождь, — Ардогаст. Ніяких даних про політичну владу Мусокія ми не маємо, і ніщо не дає підстави протиставляти «рексам» Мусокія тим «рексам», про яких говорять Псевдо-Маврикія.

Всі інші візантійські джерела, які згадують антських «князів», «королів», «вельмож», не відрізняються від розглянутих і нічого нового не додають до наведених даних про суспільний устрій антив.

Отже, якщо розглядати джерела не крізь призму упереджених концепцій і не засліплюватися термінологією («королі», «вельможі», «піддані»), яка до того ж в значній мірі залежить від перекладу, то буде цілком очевидно, що дані Псевдо-Маврикія про суспільний устрій антив не розходяться і не суперечать свідченням інших джерел.

Анти Псевдо-Маврикія протиставляються М. Ю. Брайчевським антам Прокопія також на тій підставі, що, за даними першого, у них не-

³⁵ ВДИ, стор. 233.

³⁶ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 23.

³⁷ М. Ю. Брайчевський, Антський період., стор. 31.

³⁸ М. Ю. Брайчевський, Об «антах» Псевдо-Маврикія, стор. 23.

³⁹ ВДИ, стор. 263—264.

⁴⁰ Феофілакт Симокатта, История, М., 1957, стор. 147.

має односторонності і вони «ворожі один одному», а за даними другого— «у них щастя та нещастя в житті вважається справою загальною»⁴¹.

Тут немає суперечності. Мова йде про різні сторони суспільного ладу. Слова Прокопія, що у антів «щастя та нещастя в житті вважається справою загальною», можна розуміти тільки як свідчення спільності повсякденних життєвих інтересів, як вказівку на якусь близькість, можливо навіть спорідненість, членів суспільства, певно, не в масштабі всіх антів, а лише в межах окремих общин. Псевдо-Маврикій говорить зовсім про інше: про відношення між окремими суспільними осередками, з яких і складається так зване антське суспільство. Цього не заперечує і М. Ю. Брайчевський, але гадає, що мова йде «про роз'єднаність якихось первинних суспільних осередків, тобто родів або общин»⁴².

З цим зовсім неможливо погодитись. Такого роду «первинні суспільні осередки» не могли цікавити Псевдо-Маврикія, особливо в даному конкретному випадку. Адже всі вищенаведені повідомлення Псевдо-Маврикія мали для нього цілком практичний сенс: саме виходячи з цих даних, він робив свої висновки виключно воєнного характеру та давав відповідні рекомендації. В цьому разі, певно, мали значення не відносини «первинних суспільних осередків», а більш крупних суспільних організацій — племен, з якими, як певною організованою силою, і доводилось мати справу Візантії. Не можна ж гадати, що автор «Стратегікона», рекомендуючи застосовувати політику в дусі «розділяй та володарюй», радить Візантійській імперії вступити в дипломатичну гру з кожною окремою общиною або родом.

Племінний поділ антів, зрозуміло, не викликає сумнівів. Про «незліченні племена антів» пише і Прокопій та інші автори. Що ж стосується взаємовідносин між антськими племенами, непримиренності та ворожнечі між ними, то повідомлення Псевдо-Маврикія, мабуть, декілька утрироване в силу специфіки і цілеспрямованості його праці, хоч сутички між окремими антськими племенами в цей час не тільки не виключені, але цілком імовірні. Та це не суперечить вказаному вище характеру відносин всередині окремих общин.

Таким чином, риси суспільного устрою антів, повідомлені Псевдо-Маврикієм, не знаходяться в суперечності з даними інших джерел і цілком погоджуються з суспільним устроєм, названим Прокопієм «народоправством», що не знає особистої влади, де всі члени суспільства живуть загальними інтересами.

* *
* *

Якщо відносно відзначених явищ суспільного життя антів (побут, соціальні відносини, суспільний устрій) ми легко могли виявити, що повідомлення Псевдо-Маврикія не розходяться з повідомленнями інших авторів, то відносно повідомлень, які стосуються військової справи, питання стоїть складніше. Багато що з повідомленого Псевдо-Маврикієм цілком стверджується іншими джерелами, а багато що з ними розходиться. Завдання полягає в тому, щоб правильно оцінити суть і значення таких розбіжностей і з'ясувати причини, що їх зумовили.

Відомості «Стратегікона» саме про військову справу антів розпадаються на дві частини: 1) характеристика військової справи антів, їх озброєння і тактика і 2) тактичні настанови та рекомендації візантійським військам для боротьби з антами, враховуючи особли-

⁴¹ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 23.

⁴² Там же, стор. 23—24.

вості їх військової системи. Для нас важливі, по суті, дані лише першого з цих розділів, але щоб правильно зрозуміти їх, необхідно врахувати дані другого розділу.

Почнемо з озброєння антів. «Кожний (з антів.— Д. Б.),— пише Псевдо-Маврикій,— озброєний двома невеличкими списами, деякі мають також щити, які, однак, важко переносяться (з місця на місце). Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, змоченими особливою для стріл отрутою...»⁴³.

Аналогічне повідомлення ми знаходимо у Прокопія: «Ідучи в бій, більшість з них йдуть на ворога з щитом та дротиками в руках, панцирі вони ніколи не одягають»⁴⁴.

Іоанн Ефеський, розповідаючи про те, що «проклятий народ слов'ян» протягом чотирьох років «спалив, пограбував і підкорив собі країну» і що слов'яни «стали багаті, мають золото і срібло, табуни коней та багато зброї», разом з тим відзначає, що вони «люди прості, які не насмілювались показуватися з лісів і степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох або трьох дротиків»⁴⁵. Як бачимо, при конкретній характеристиці слов'янського озброєння Іоанн Ефеський не розходить з Псевдо-Маврикієм, навіть кількість дротиків збігається. Що ж стосується дуже розпливчастого його зауваження про те, що слов'яни мають «багато зброї», то з контексту цілком ясно, що мова йде про зброю, яку захоплено поряд з табунами коней і всякими іншими багатством у римлян.

Таким чином, щодо озброєння антів, то дані Псевдо-Маврикія не розходяться з даними інших авторів, а лише повніші та докладніші за них.

Характеристика тактики антів висвітлена Псевдо-Маврикієм в таких словах: «Битися з своїми ворогами вони (анти.— Д. Б.) люблять в місцях, які порослі густим лісом, в міжгір'ях, на кручах, з вигодою для себе користуються (засідками) раптовими атаками, хитрощами, і вдень і вночі винаходячи багато (різноманітних) засобів... Не маючи над собою глави і ворогуючи один з одним, вони не визнають військового строю, неспроможні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях»⁴⁶.

Обидва ці свідчення тісно пов'язані одне з одним і, по суті, говорять про те ж саме, про одну і ту ж тактику. Але друге з цих повідомлень має і дещо більш ширший зміст, включаючи в себе, до деякої міри, загальну характеристику військової організації антів, яка представлена тут, на думку М. Ю. Браїчевського, «дуже примітивною, по суті її зовсім нема»⁴⁷.

Це, звичайно, не так. Слова Псевдо-Маврикія про відсутність «військового строю» і т. д. не можна розуміти як відсутність військової організації антів, їх «трусливість» і взагалі неспроможність до воєнної боротьби. Таке тлумачення зовсім не відповідає тій серйозній увазі, яку приділяє Псевдо-Маврикій питанню слов'яно-візантійської боротьби, тій старанності і докладності численних настанов, які він дає візантійським військам, враховуючи особливості тактики, військової організації антів, яка в значній мірі відрізняється від візантійської військової системи. З точки зору візантійського військового спеціаліста, все, що не укладалось в цю систему, було невірним і викликало навіть зневажливе до себе ставлення; організація військ не за візантійським зразком, без характерних для нього форм покори, означала взагалі відсутність військового строю; битви, які розігрувалися не за правилами

⁴³ ВДИ, стор. 252—254.

⁴⁴ Прокопій из Кесарии, указ. праця, стор. 297.

⁴⁵ ВДИ, стор. 252.

⁴⁶ Там же, стор. 253—254.

⁴⁷ М. Ю. Браїчевский, указ. праця, стор. 22.

візантійського військового мистецтва, були неправильними битвами і т. д.

Слід особливо підкреслити, що все це стосується не тільки антів, а всіх так званих варварських народів. «Хай,— пише Псевдо-Маврикій,— навіть цих варварів багато, але вони не мають військового строю і єдиного начальника; такі слов'яни та анти, рівно і інші варварські племена, що не вміють ні підкорятися, ні битися в строю»⁴⁸. Ця відмінність військових систем відчувалася в самій візантійській армії і утворювала чималі труднощі для імперії. Візантійська армія, як відомо, включала значні контингенти воїнів різних племен та народів, в тому числі слов'ян та антів, які називалися у Візантії варварами. Ці війська, що входили до візантійської армії на правах федератів, були, звичайно, проти загальних правил дисципліни і вимагали, щоб з ними поводитись відповідно з їх народними звичаями та традиціями.

Зазначимо, до речі, що у світлі наведеного позбавлені всякого сенсу посилення М. Ю. Брайчевського на участь антів у візантійській армії як на факт, з яким, начебто, несумісне вказане повідомлення Псевдо-Маврикія. Факт цей сам по собі мало що говорить про військову організацію і тактику навіть тих антських загонів, які безпосередньо брали участь у візантійському війську, а тим більше про військову систему антів в цілому.

Таким чином, наведені вище слова Псевдо-Маврикія про відсутність у антів «військового строю» і т. ін. можна розуміти тільки як протиставлення військової системи антів і всіх інших «варварів» військової системі Візантії, виробленій віковими традиціями рабовласницького світу. Перед нами військові системи двох різних світів.

В цьому зв'язку значний інтерес становить частково вже згаданий епізод, описаний Феофілактом Сімокаттою. Мова йде про зустріч візантійського загону під командуванням Олександра з розвідувальною групою слов'ян. «Варвари,— пише він,— побачивши військовий стрій римлян, побігли в найближчі болота і дикі ліси». Римляни спробували захопити їх там, «але коли вони потрапили в трясовину, вони зазнали непереборного лиха» і мало не загинули. Оточивши цю місцевість, вони «спробували піддати слов'ян вогню», але і «ця спроба нападу не принесла Олександрові ніякої слави». Справа кінчилася тим, що розвідників видав один із них, гепід за походженням»⁴⁹.

У цьому повідомленні дуже чітко виступають дві військові системи: військовому строю римлян анти протиставили свою тактику, заманили їх в болото, ліс, нав'язали їм не вигідні для них умови боротьби, внаслідок чого вони мало не загинули.

Ця тактика знайшла свій вираз і в ряді зауважень Прокопія. Так, згадуючи 300 антів, які брали участь у візантійському війську, що воювало в Італії, він відзначає, що «ці варвари краще за всіх інших вміли битися в гірських та трудних місцях»⁵⁰. У того ж Прокопія, в іншому місці, ми читаємо, що в числі воїнів Валеріана були люди слов'янського племені, які звикли ховатися навіть за маленькими камінцями або за першим зустрічним кущем і ловити ворога»⁵¹.

Дуже цікаве щодо тактики антів повідомлення Прокопія про взяття ними укріплення міста Топера. Місто було взято таким чином: велика частина антів «сховалася перед укріпленням в труднопрохідних місцях, а невеличка частина, опинившись біля воріт..., непокоїла римлян, які були на стіні. Римські воїни, що знаходилися в гарнізоні, уявивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать», виступили проти них,

⁴⁸ ВДИ, стор. 253.

⁴⁹ Феофілакт Сімокатта, вказ. праця, стор. 147.

⁵⁰ Прокопій із Кесарии, вказ. праця, стор. 319.

⁵¹ Там же, стор. 243—244.

ті почали відступати і, «удаючи, що налякані, побігли». Коли, захопившись переслідуванням, римляни опинились далеко від кріпості, «піднялись ті, що були в засаді», а відступаючі повернулись до переслідуючих їх римлян; і таким чином анти «поставили їх між двома вогнями» і знищили. Міські жителі, залишившись «в повній безпорадності», спробували відбити нападаючих, «але, правда, не дуже довго». Анти, «пустивши в них хмару стріл, примусили їх залишити стіни і, приставивши драбинки, силою взяли місто»⁵².

Отже, здобуття міста Топера, що служить, на думку М. Ю. Брайчевського, показником того, «яких успіхів досягли анти в галузі військового мистецтва», являє собою конкретний зразок застосування тієї самої тактики, про яку писав Псевдо-Маврикій і яку М. Ю. Брайчевський вважає невідповідною стану військової справи у антив за даними інших джерел.

Навіть твердження Псевдо-Маврикія про те, що анти не можуть «показатися на відкритих і рівних місцях»⁵³, має певні паралелі в повідомленнях інших авторів. Так, Прокопій, розповідаючи про поразки, нанесені візантійським військам слов'янами в 550—551 рр., зауважує, що «раніше слов'яни ніколи не насмілювалися підходити до стін, або спускатися на рівнини (для відкритого бою)». Іоанн Ефеський, повідомляючи під 583 р. про жакхливий розгром візантійських володінь, також відзначає, що вони «люди прості, які не наважувались показатися з лісів і степів».

При всьому цьому, проте, необхідно визнати, що з джерел відомо немало випадків, коли слов'яни та анти діяли великими з'єднаннями, і маючи своїх воєначальників, вступали у відкритий бій і т. ін. Таким чином, багато повідомлень про конкретні події слов'яно-візантійських воєн не погоджуються і навіть суперечать тактиці і взагалі військовій справі антив, як її малює Псевдо-Маврикій.

Ми не маємо підстав брати під сумнів ані повідомлення візантійських авторів про значні перемоги слов'ян, ані компетентність Псевдо-Маврикія в питаннях військової справи у них, хоча і в тих і в інших повідомленнях напевно відбилось суб'єктивне ставлення їх авторів до описуваних ними подій. Але розбіжність у джерелах обумовлено не цим, а відмінністю тих конкретних історичних обставин, в умовах яких створювались джерела, тобто ходом слов'яно-візантійської боротьби, яка є головним змістом цих джерел.

Слов'яно-візантійська боротьба, що тривала багато років і закінчилася нарешті заселенням слов'янами багатьох візантійських земель на Балканах, не була суцільним переможним походом слов'ян. Протягом досить довгого часу, в епоху Юстиніана та його наступників, коли Візантійська імперія, яку роздирали внутрішні суперечності, знемагала в безперервних і кровопролитних війнах (на сході — з Персією, в Італії, Африці та з навколишніми так званими варварськими народами), ініціатива була в руках слов'ян, що здійснювали широкий наступ на Балканах. Відповідно до цього вони додержувалися наступальної тактики, неможливої без відкритих боїв, та діяли часто великими об'єднаними загонами, що підкорялися одному начальнику. Все це і знайшло своє відображення в повідомленнях Прокопія, Агафія, Менандра та інших авторів, твори яких сповнені красномовними описами нещастя та жаху слов'янського наступу на балканські землі імперії.

В інших умовах був створений «Стратегікон». Якщо уважно читати ту його частину, де даються настанови та конкретні поради командуванню візантійських військ в боротьбі з слов'янами, то легко помітити, що автор цього трактату пише в умовах відновлення дунайських

⁵² Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 365—366.

⁵³ Там же, стор. 365.

границь імперії. В усякому разі він має на увазі саме боротьбу в районі Наддунайщини та ставить завдання не тільки оборони дунайських рубежів, а й перенесення військових дій за Дунай на територію слов'ян та антів і здійснення пов'язаного з цим пограбування і розорення їх землі. Про все це Псевдо-Маврикій говорить дуже докладно і цілком конкретно.

Звичайно, коли слов'яни та анти переможно пересувалися майже по всьому Балканському півострову, змітаючи все на своєму шляху, забираючи в рабство тисячні натовпи полонених,— у цих умовах такого роду настанови Псевдо-Маврикія були б сприйняті сучасниками як зла іронія, як блюзнірська насмішка над горем і бідою народу. І тут, зрозуміло, навіть реальне існування якого-небудь невідомого, або, в кращому разі, мало кому відомого відсталого слов'янського племені сіверян, не міняло справи. Але головне те, що весь твір Псевдо-Маврикія губить в такому випадку взагалі всякий сенс, оскільки Візантійській імперії протистояло і загрожувало не якесь окреме і до того ж відстале плем'я сіверян, а всі слов'яни та анти у всій своїй силі. Судячи з зазначеного характеру настанов, «Стратегікон» був написаний в кінці царювання Маврикія, коли, уклавши мир з Персією, влаштувавши справи в Італії і Африці, Візантії вдалось на деякий час відновити дунайську границю та провести ряд каральних експедицій на слов'янську територію.

В цих умовах, на цій фазі слов'яно-візантійських воєн, тактика слов'ян була оборонною, переважали дії невеликих самостійних загонів, які надавали перевагу всілякого роду тактичним хитрощам, користуючись вигодами місцевості і т. д., над відкритими боями. Все це і лягло в основу тієї картини військової справи слов'ян та антів, яку намалював Псевдо-Маврикій.

Слід, проте, відзначити, що він зовсім не виключає і дії слов'ян об'єднаними силами. Навпаки, він всіляко рекомендує уникати зустрічі з такими силами слов'ян. Так, наприклад, він радить, підготовляючи переправу, поширювати чутки, «що готується перехід в іншому місці. Завдяки такій чутці та передбачливості вождів,— підкреслює він,— кожний (з ворогів) буде чекати, що йому прийдеться боротися за своє, і таким чином ворогам не видасться можливості об'єднатися і нанести (нашому війську) який-небудь удар»⁵⁴. В іншому місці він радить деяких з вождів «привернути на свою сторону промовами або подарунками... і нападати на других» з тим, «щоб вони не стали під владу одного вождя»⁵⁵. Було б наївно думати, що ці побоювання і застереження — просто результат прозорливості та передбачливості автора «Стратегікона». Все це, треба гадати, добре йому відоме з досвіду недавнього минулого, можливо тих саме подій, про які сповіщають інші автори.

Таким чином, відомості Псевдо-Маврикія про військову справу антів багато в чому цілком погоджуються з повідомленнями інших авторів. Що ж стосується розбіжності між ними, то вона пояснюється тим, що в різних повідомленнях знайшли відображення різні конкретні умови, що склалися в ході слов'яно-візантійської боротьби. Розбіжності ці, отже, не свідчать про якусь різницю між антами Псевдо-Маврикія та антами інших візантійських авторів.

Ми досить докладно і, як нам здається, цілком об'єктивно розглянули всі основні аргументи, що їх висунуто на користь того, що анти Псевдо-Маврикія — це інше, більш відстале суспільство, ніж анти решти візантійських авторів. Ми зіставили самі свідчення цих джерел про антів, їх спосіб життя, суспільний устрій, військову справу і дійшли

⁵⁴ ВДИ, стор. 255.

⁵⁵ Там же.

до незаперечного висновку про неправомірність протиставлення свідчень Псевдо-Маврикія свідченням інших авторів про антів: ніякої скільки-небудь суттєвої розбіжності між ними немає.

Звідси впливає другий висновок про те, що всі історичні побудови про антське суспільство, які зроблені всупереч або без врахування даних «Стратегікону», суперечать також даним і всіх інших джерел і не відповідають історичній дійсності. Правильне уявлення про антів можна одержати лише в результаті аналізу всіх письмових джерел в усій сукупності, враховуючи особливості кожного з них.

Спроба М. Ю. Брайчевського протиставити Псевдо-Маврикія усім іншим авторам, що повідомляють про слов'ян середини I тисячоліття н. е., викликано ні чим іншим, як прагненням позбавитись дуже яскравого історичного джерела, що непримиренно суперечить його концепції «антського періоду».
